

07.

HERNANIN ARTOAK ETA ERROTAGINTZAK IZAN ZUTEN ERAGINA

Olatz Arca Mendiluze

Artoaren sarrerak eragina izan zuen Euskal Herrian. Eragin hori ez zen bat-batekoa izan, hainbat mendeetan luzatu zen, hots, XIV – XVIII / XIX mendeak izan ziren horretarako bide. Amerikako Indietan jatorria eta Gipuzkoatik sarrera eduki zuen ale horrek eta, batez ere, momentura arte Euskal Herrian zegoen nekazaritzan, abeltzaintzan, merkataritzan, eta abarrean izan zuen eragina.

Nekazaritzaren egoera artoa iritsi baino lehen, tokian toki, oso bestelakoa izan zen eta, gainera, artoak erritmo desberdinean eragin zuen Euskal Herrian. Hala ere, lurraldearen garapena bere osotasunean ulertu behar da, hainbat arlotan haien artean harremanak izan baitzituzten. Horrela, ba, artoa, lehenik, kostaldekoek bereganatu zuten, horien artean, Gipuzkoak. Lurralde horrek ez zuen nekazaritza oso garatua eta herritik herrira, gainera, desberdintasunak zeuden. Hala ere, artoak emango zizkien abantailak zirela eta, zeukaten nekazaritza moldatzeko aukera izan zuten. Gipuzkoako herrien artean Hernanik aipu berezi bat jaso zuen Aita Larramendiren “Corografía” obra eza-gunean:

“El maíz es más útil en Guipuzcoa; trájose desde las Indias la primera vez á esta provincia, y lo trajo Gonzalo Percaistegui, natural de Hernani, y se comunicó después á otras provicias”

(Larramendi, 1882, 58).

Larramendiren arabera, **artoa Gipuzkoan sartu zuena Gonzalo de Percaiztegui hernaniarra** izan zen.

Hau aztertzea konplexua izan daiteke, izan ere, Udal Artxiboko dokumentu asko galdu dira historian zehar. Hernani nahiko herri estrategikoa zen bertatik errege bidea igarotzen zelako eta Donostiarekin ere nahikoa harremana bazuen. Gainera, Nafarroarekin mugan dagoen herria dela kontuan hartuta, inguruko herriekin harremana ere izan zuen, hala nola Arano eta Goizueta. Merkataritzarako beraz, lotura nahiko zabala izango zuen besteak beste. Donostiarekiko harreman honen inguruan, Larramendik ere hainbat aipamen egiten dizkigu “Corografía”n:

“... [El Urumea] Es río navegable más de dos leguas, desde el puerto de Santa Catalina hasta algo más arriba de Ereñozu, y en alas o gabarras chatas y anchas suben la vena para las herrerías del Urumea y bajan el hierro labrado a San Sebastián... Baja también de tierra adentro el maderamen necesario para los bajales al puerto de Hernani y de aquí hasta más abajo de Astigarraga, y de allí por tierra hasta la Herrería de Pasaje...”

(Etxeberria, 2020, 22).

(HUA / ARGAZKIAK / HER00321)

Horiek kontuan hartuta, Aro Berrian Hernanitik igarotzen den Urumea ibaiak garrantzia izan zuen, nabigarria baitzen eta horrek harremanak estuagoak izatea ahalbideratu zuen. Izan ere, garai horretako lurreko bideak ez ziren oso erosoak. Ibaia bide errazagoa eta, era berean, merkeagoa izan zen. Modu horretan, Urumea inguruan sortu ziren errotek, burdinolek eta erreka-portuek zeresana izan zuten Hernaniko ekonomian. Ibaiak dinamismo handia eman zion eta, horren bidez, Hernanin produzitu zen burdina, sagardoa, uzta, Nafarroatik ekarritako gaiak eta beste asko erraztasunez Donostian eta Pasaian merkaturatzea ahalbideratu zuen. Hala ere, Urumean modu kroniko batean egon ziren uholdeek ere eragin negatiboa izan zuten eraikin horietan (Soria, 1982, 80-85, 98).

Hernaniko nekazaritza artoa orokortu arte (“... en esta dicha Villa se hacía muy poca cosecha...”).

Hernaniko nekazaritza artoa orokortu arte ez zen nekazaritza tradizionalera mugatzen, hots, garrantzi handiagoa zuten bestelako laborantzek, sagastienak besteak beste. Hala ere, Hernaniko nekazaritza nola-koa zen aztertu nahi badugu, Hernaniko Udal Artxibo-

ko dokumentuetara jo eta XVI. mendeko ordenantzak hartu behar dugu kontuan, jada herrian ekoizten ziren hainbat laborantzen berri jakiteko. Horien arabera, garia, artatxikia, azak, porruak, tipulak, baratxuriak, arbiak, babak, txiribiak, mahastiak, sagarrondoak, gartzainondoak, udareondoak eta intxaurrondoak ekoizten ziren besteak beste.

1580 urtetik aurrera, Hernanin landa eremuak handitzen joan ziren. 1589 urtean, jadanik ereiten hasi ziren lur horien berri ematen dute ordenantzek, non esaten duten hiru urteren buruan lur eremuak zabaldu egin zirela eta garia eta artatxikia ereiteko erabiliak izaten ari zirela. Bestalde, lur eremuak mugatzeko orduan, “*pies de manzano*” izeneko neurria erabiltzen zuten hernaniarrek; horrek, sagastiek eremuan izan zuten garrantziaren berri ematen du (Soria, 1982, 211-212, 217).

Baserriek eta burdinolek ere, haien lur pribatuetan laborantza lanak egin zituzten eta lur horiei gehitzen zitzaizkien Hernaniko harresiaren kanpoan zeudenak. Lorategi eta baratze urbano moduan funtzionatzen zuten eta normalean modu iraunkor batean ezartzen ziren errentan. Horietan barazkiak eta frutak landa-

tzen ziren, horien artean: tipula, porrua, baratxuria, aza eta, neurri txikiago batean, letxuga. Fruta-arbolei dagokienez, aniztasuna ere nahiko handia zen (Narbarte, 2020, 361-362).

Badakigu oinarrizkoak ziren aleekin eta herrian zeuden abere buruekin elikatzen ziren arren, kasu askotan, ez zela nahikoa izan. Modu honetan, produktu asko inportatzekoak izan ziren. Gai horien artean, okelak, urdaia, bakailoa, olioia eta ardoa aipatzen dira dokumentuetan. Produktu bakoitza toki batek ekarri zuten; bakailoa, Ternuatik, eta ondoren Pasaiaiko portutik Hernanira; olioia, Aragoitik; ardoa, ordea, Nafarroatik. Gariarekin ere hau berresten da, izan ere, Hernanin produzitzen zen garia ez zen nahikoa herri guztia asetzeko eta Frantziatik ekarri behar zuten; bertatik ekartzea, Nafarroa, Aragoi edo Valentziatik ekartzea baino merkeagoa zen barne

aduanak zirela eta. Gainera, XVI. mendeko azken laurdenetik XVII. mendera arte, izurriteak, gudak, gosea, klima txarra etab. Hernaniko herriari zailagoa egin zitzaion garia lortzea. Modu horretan, Donostian bakarrik ez, inguruko herrietan ere garia lortzen saiatu ziren (Soria, 1982, 152-171, 252; Murugarren, 1970, 72-73).

Abeltzaintzari erreparatzen badiogu, ez dago hainbeste informazio ordenantzetara jo ezean. 1518 urteko ordenantzei erreparatzen badiogu, aditzera ematen dute zeuden abere motak nahiko ugariak izan zirela, lehenago Gipuzkoa osoan zeudenen antzerakoak. Aipatzen direnen artean: ardiak, ahariak, bildotsak, behiak, txerriak eta abar zeuden. Egiten diren horiekiko aipamenetan, kontuan hartzekoa da, denak nekazaritzarekin harremanak izaten zirela eta, batez ere, sagastiekin, horien babesa bilatzen zen:

(HUA / ARGAZKIAK / HER00361)

“... por cada caveça de ganado menor, es a saber: de carneros, ovejas y corderos, que entren en qualquier mançanal ageno syn liçençia de su dueño en el año que oviere mançana, del día de San Jhoan Bautista del mes de junio fasta tanto que del dicho mançanal sea cogida, el dueño del dicho ganado pague...”

“De las penas del ganado menor que entrare en senbradía agena...”

(Ayerbe, 2019, 386-390).

Aurki daitezkeen aipamen hoi bitartez, Hernaniko nekazaritza, artoa sartu baino lehen, batik bat sagastigintzarekin lotzen zela berresten digu. XVIII. mendera arte, babesten saiatzen ziren eta herritarrei debekatu egiten zitzairen sagarra eta sagardoa kanpotik ekartzea. Adibide bat jartzearen, 1652 urtean Juanes de Andiazabal eta beste batzuen kontrako salaketa ezarri zen sagarrak eta sagardoa kanpotik ekartzeagatik. Gainera, 1542 urteko ordenantzetan sagastian sartzeko mugak, sagardoa saltzeko arauak eta abar ezarri ziren. Modu horretan, bertako sagardoa eta sagarrak babestea garrantzitsua izan zela pentsa daiteke (Aragón, 2015, 100; Ayerbe, 2019, 324-338; Murugarren, 1970, 72).

Errotetan sakonduz, gehienak hasiera batean burdinola moduan azaltzen ziren. Ondoren, ura aprobetxatu ahal izateko, bestelako helburuekin erabiltzen hasi ziren: irin-errota eta, zenbait kasutan, sagardoa lortzeko ere. Hala ere, horietako batzuk hasieratik irin-errota izan ziren: Pagoaga-errota, Beko-errota, Osiñagako-errota, Eziago-errota, Karabel-errota (ondoren sagarra ere), Franko-errota (gaur egun ez dago arrastorik) eta Errotaberri (ondoren, 1611 urtetik aurrera, Urnietaren parte izango zen, urte horretan jaso baitzuen Hernanik honen azken errenta). Irin-errota izateaz gain, beste funtzio batzuk eduki zituzten artean, Pikoaga-errota, Ereñozu-errota eta Epele-errota egon ziren. Hernaniko biztanleek, antza denez, eskubidea izan zuten hainbat errotetara libreki joateko haien aleak ehotzeko, horien artean Eziago-errota eta Errotaberri (Aguirre, 1988, 558-566, 778; García eta Moraza, 2020, 9-10).

Artoaren osteko loratzea

“El maíz es más útil en Guipuzcoa; trájose desde las Indias la primera vez á esta provincia, y lo trajo Gonzalo Percaistegui, natural de Hernani, y se comunicó después á otras provicias”

(Larramendi, 1882, 58).

Euskal Herrian artoa osagai garrantzitsua izan zen nekazaritzaren eraldaketarako. Aita Larramendik “Corografía” lanean, eta ondoren beste hainbat idazleak ere, hala nola Madozek, Gorosabelek, Murugarrenek eta abarrek diote **Gonzalo de Percaiztegui hernaniarra** artoa Gipuzkoara itsasoz ekarri zuela. Hori egun ezin daiteke egiazat jo, ez baitago datu hori ziurtatzen duen iturririk. Hala ere, argi dagoena da artoa kostatik sartu zen momentutik sekulako aldaketak ekarri zituela Euskal Herrira.

Hernaniko dokumentuetan artoa 1634 urtean aipatzen da lehen aldiz, eta horrekin batera garia eta artaxikia erein zituzten. Momentu horretan, artoa garia baino zertxobait garestiagoa zela adierazten dute datuek. 1638 urterako, ordea, labore arrunt moduan aurkezten zen jada; beraz, historiografian aipatzen den kostaldeko zonaldeetan gertatu zen joera orokorrekin bat egin zuen Hernanik.

Aurreko mendeekin alderatuta, antzeko elikagaiak zeuden, horien artean, sagastiak nagusitzen ziren oraindik. 1678 urtean Ayerdiren etxean bildu ziren zinegotzien artean, 30 izan ziren, sagardo salmentaren inguruan aritu ziren eta, horien artean, alkatea bera. Guztira 63 kupel elkartu zituzten. Ordenantzetan aipatzen da lehenengo herriko sagardoa saldu beharra zegoela eta debekatuta zegoela sagarrak edo sagardoak kanpotik ekartzea. Hala ere, dokumentazioari erreparatu gero, salbuespenak ere bazeuden, uzta txarra zegoenean adibidez. Horren adibide da 1660 urtean Ereñozuko burdinolak eta Sarrudeguiko baserriak uzta txarraren berri eman zutela; izan ere, sagardoa kanpotik ekartzeko baimena eskatu eta eman zitzairen (Carrión, 1996, 69-72; Soria, 1982, 215-216; Sorondo, 1998, 120).

Abeltzaintzari dagokionez, aurreko mendeetan gertatzen den moduan, ezer gutxi dakigu. 1731 urtearen kasuan, berriro nekazaritza gailentzen zitzaiola ikusten da eta lurrak, batez ere, ereiteko erabili zirela. Aitzitik, nekazaritza eta abeltzaintzaren inguruko informazio aberasgarria lortzeko nahiko jauzi handia egin beharra dago, XIX. mendera zehazki. Kasu horretan, 1829 urtean, Hernanin zegoen nekazaritza eta abeltzaintzaren inguruko informazioa ematen digu dokumentu batek: Hernaniko lurretan...

“... Se siembra y se cogen las cosechas siguientes: trigo, maíz, abas y abichuelas. Además para el ganado se siembran y cogen alolba, nabo, alfalfa. También se recoge manzana, con la que se hace sidra. Todo se consigue a fuerza de trabajar ocupando muchos brazos, pues con el ganado bacuno muy pocas cosas se hace mas que conducir los abonos y las cosechas... Hay ganado bacuno bastante para los trabajos del campo y para surtir la provision de carne. No es país donde se puedan criar caballos y mulas”

(HUA / HISTORIKOA // B- 4- IV-1/2).

Beraz, ikusten dugu Hernanin egon ziren abereak nekazaritzara bideratu zirela, baita haragiaren hornikuntzara ere. Bestalde, 1857 urtean, Hernaniko Udalak galdetegi bat gauzatu zuen nekazaritza eta abeltzaintzaren inguruko informazioa eskuratzeko. Hernanin zeuden abereen artean gehienak ardiak ziren, 970, hain zuzen ere. Bigarrenik behiak, 740 buru zeuden eta honen atzetik txerriak, 450. Bestalde, kantitate txikiagoetan zaldiak, idiak eta mandoak ere aipatzen dira. Horien artean, tira-abereak eta okelarako erabili ziren abereak zehazten dira besteak beste.

Nekazaritzari dagokionez, XIX. mende erditik aurrera ikus daiteke jadanik artoaren ekoizpena gariarenari nagusitu zitzaiola. Bestalde, artasoroak galsoroak baino handiagoak ziren arren, lurraren prezioa berdina izan zen. Garia garestiagoa izan zen eta, denboran zehar, 1851tik 1867ra, bilakaera gorakorra izan zen ekoizpenarekin batera. Geroz eta behar gehiago egon zen aleekiko eta, horregatik, artoaren abantailak probesteko, gehiago erein zuten herrian bertan eta gainera, ongariak erabiliko zituzten produkzioa areagotzen saiatzeko.

(HUA / ARGAZKIAK / HER00159)

Errotei dagokienez, XVII. mendean zenbait burdinola irin-erota bihurtu ziren eta errota berriak sortzeko ekimenak ere egon ziren, horien artean Carapote. XVII. mendean eraiki zen. Errotaz gain, ereiteko eremua ere bazuen; sagastia eta erreka-portua izan zituen. Pentsatzen da merkataritzarekin loturik egon zela, eta Hernaniko beste portuetan bezala, sagardoa, egurra, harlandua eta burdina egon zirela salgaien artean. Horiek XVII. mendean zehar ez ziren alde batera utzi, guda eta uholdeengatik ez bazen, izan ere, etengabeko berrikuntzak gauzatu zituzten horietatik. Horren adibide izango lirakeke Carapote eta Frankoerrota, zeinetan XVII. mende osoan zehar zapuzten zirenak berritzen jardun zuten. Udalek errotei esker diru-sarrera nahiko interesgarriak lortzen zituzten, hori dela eta errotak ondo mantentzearen interesa nahiko handia zen. Gainera, geldialdi egoera gertatzen zenean ekonomikoki konpentsatzen zitzaion errota-ko jabeari (Castro eta Sanz, 2016, 51-54; Castro eta García, 2017, 16-20; Soria, 1982, 220-224).

Artoaren sarrera baino lehen, beste ekintza batzuekin alderatuta, esan daiteke aleen nekazaritza tradizionalak ez zuela indar handia eduki. Horren argudio da 1613 urtean oraindik Hernaniren inguruan esaten zirenak, zeinak ez ziren nekazaritzaren oso aldekoak:

“... y antes se había satisfecho diciendo que en esta dicha Villa se hacía muy poca cosecha de trigo y ninguno de cebada porque la gente de ella se ocupaba en herrerías y en la mar, y también las tierras que había estaban ocupadas con manzanas y montes por esta razón se había hecho tan poca cosecha...”.

Beraz, pentsa daiteke mende horietan zehar basoak, ibaiak eta horren inguruan burdinolek garrantzi handiagoa zutela Hernaniko ekonomian; eta, zer esanik ez, espezializazio moduan ulertu daitekeen heinean, sagastigintzak eta sagardoak. Hernanin zegoen nekazaritza ez zen tradizionaltzat jotzen dena, hots, mediterranearen ereduak; bertakoek nahiago izan zuten sagastia lehenetsi eta falta zitzaizkienak erosi (Soria, 1984, 211).

Artoaren sarreraren ostean, ordea, egoera aldatu egin zen, nekazaritzak eta abeltzaintzak indar gehiago hartu zuten. Horren froga XIX. mendean nekazaritza eta abeltzaintzaren inguruko datu gorakorrek dira. Horrela deskribatzen da Hernani XIX. mendean:

“... En su jurisdicción se hallan 4 molinos y 3 ferrerías, nombradas Fagollaga, Ereñotzu y Picoaga, a distantes de una a 2 horas de camino. El suelo es delicioso y fértil: produce trigo, maíz y legumbres: la manzana en años buenos es cosecha considerable, y con ella se hace la sidra, bebida ordinaria de los naturales. De castaña, nuez, guinda, pera, melocotón y uva de parra se coge medianamente; y no faltan otras especies de frutas en especial naranjas y limones...”.

(De Govantes, 1802,362).

BIBLIOGRAFÍA

- Aguirre Sorondo, A. (1988). *Tratado de molinología: los molinos en Guipúzcoa*. José Miguel de Barandiaran Fundazioa. Donostia.
- Ayerbe Iríbar, M.R. (2019). *Derecho municipal guipuzcoano: Ordenanzas, reglamentos y autos de buen gobierno (1310-1950)*. Vol 3. Errenteria - Irún. 3. Euskal Herriko testu juridikoak. Gipuzkoa.
- Aragón Ruano, Á. (2015). *El sector agrario guipuzcoano en la encrucijada de los siglos XVI y XVII. Lurralde: investigación y espacio*, 38 zk., 89-116.
- Castro, J. eta Sanz-Azkue, I. (2016). *El molino de Carapote (I)*. *Hernaniko Udala*. 50-59.
- Castro, J. eta García, I. (2017). *El puerto fluvial de Carapote, un puerto privado en Hernani*. *Hernaniko Udala*. 16-21.
- De Govantes, A.C. (1802). *Diccionario geográfico-histórico de España: Comprende el reyno de Navarra, Señorío de Vizcaya, y provincias de Álava y Guipúzcoa*. Sección I. La Real Academia de La Historia.
- De Larramendi, Manuel (1882). *Corografía o Descripción general de la Muy Noble y Muy Leal provincia de Guipúzcoa*. Eskuragarri: <http://www.liburuklik.euskadi.eus/handle/10771/24622> (azken kontsulta: 2024/05/09).
- Etxeberria, J.J. (2020). *Hernani-Goizueta oinezko bide zaharra: Urumea bailara pausuz pausu*. *Hernani Urtekaria*. 26. zk. Hernaniko Udala. 18-25.
- García Dalmau, M. eta Moraza Barea, A. (2020). *Urumea bailarako antzinako industria-ondarea, azterketa historikoa*. Hernaniko Udala. *Hernani Urtekaria*. 26. zk. 8-17.
- Murugarren, L. (1970). *Hernani (su historia e instituciones)*. Gráficas Izarra - Peña y Goñi. Donostia.
- Narbarte Hernandez, J. (2020). "Baratze bat nahi deizüt egin...": *Baratze eta lorategi urbanoak Euskal Herriko Hiribildu eta bastidetan (XIV. - XIX. mendeak): Tokiko produktu freskoak ekoiztea antzinako erregimenean*. 43. zk. 345-372.
- Soria, M.L. (1982). *Los hombres y los bienes de la Villa de Hernani entre 1585 y 1650: memoria de licenciatura*. Ediciones de la Caja de Ahorros Provincial de Guipúzcoa.
- Sorondo Aguirre, A (1998). *Hernani eta hernaniarrak (mendeetako zertzeladak)*. Kutxa Gizarte eta Kultur Fundazioa.

ARTXIBOKO ITURRIAK

Hernaniko Udal Artxiboa, Funtza Historikoa / Argazki funtza.

HUA / HISTORIKOA // A-9-I-1/6. Documentos relativos a introducciones de sidras de fuera, autorizadas por la escasez de cosecha propia, y a prohibiciones de extraer sidra y manzana de la jurisdicción por el mismo motivo. 1651 - 1681.

HUA / HISTORIKOA // B-4-IV-1/2. Estados referentes a la producción agrícola y a condiciones de higiene y salubridad de caseríos de la jurisdicción. 1827 - 1903

HUA / HISTORIKOA // C-5-III-1/2. Traslado autorizado de un contrato de merced y donación hechas por la Villa de Hernani a favor de García de Ramírez de Enciola... del solar de la ferrería mazonera situada en el paraje llamado de Araynibar, lindero de los términos y montes del Concejo... con facultad de que alrededor de dicha ferrería pueda plantar manzanales, viñas y demás... 1401

HUA / HISTORIKOA // C-5-III-1/8. Documentos referentes a obras, condiciones de arrendamiento etc. del Molino [Franco]. 1546 - 1727

HUA / HISTORIKOA // E-7-III-1/15. Pleito por denuncia de introducción de sidras y manzanas, seguido a instancia de Sebastián de Alcega, ejecutor de la Villa, contra Juanes de Andiazabal y otros. 1652

HUA / HISTORIKOA // E-7-V-3/1. Documentación varia relacionada con Gonzalo de Percaiztegui. 1572 - 1589